

А. СЕЙДІМБЕКТІҢ ШЫГАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨНЕР АДАМДАРЫНЫҢ БЕЙНЕСІ

Замана шежіресін жасау, адамдардың тұлғасын мүсіндеу – жазушының, публицистің ізгі мұраты. Әрқашан өмірмен өкшелесіп отыратын қаламгер ұлы дүбірден шет қала алмайды. Суреткердің қырағы көзі өзінің ата-бабасының өмір сүрген дәуірі мен оның кезеңінің оқиғаларының жаршысы болуды, соларды ардақтауды өзіне мақсат тұтуы – занды құбылыс.

Публистика жанрларының белсенендісі очерк жазу үлкен өнер десек, өнер жайында очерк жазу – өнердің өнері болса керек. Халқымыз қызығып оқытын нәрлі өнер туралы очерк жазу үшін өмірді жетік білу аздық етеді, оны жан-тәніммен түсінуді, түйсінуді, зерттеуді қажет етеді.

Қазақ өдебиетінің басқа жанрлары сияқты кеңес дәуірінде, өсіреле, 1960–1980 жылдары очерк жанры сан жағынан да, сапа жағынан да ілгері адым жасады. Очерктің жаңа түрлерін өмірге өкелу, оның көркем түрінде өмірдің ақиқатын жинақтап, қорыту – осы кезеңдегі очерк нұсқаларына тән сипат. Қазақ халқының білімге, ғылымға құлаш сермегенін, мәдениетке кенелгенін

жинақтап көрсететін көркем очерктер де осы кезең еншісіне тиеді. Бұл тұста қазактың дәстүрлі музыка өнері мен оның тұлғалары, дәстүрлері туралы шығармалары – көпшілік түсінетін, жатық тілмен жазылған ғылыми-танымдық мәні бар еңбектер.

А. Сейдімбек шығармашылығын бажайлай зерттеп үңілсек, қазактың дәстүрлі өдебиеті, музыкасы, бейнелеу өнері, қолөнері, сахна өнері, сәулет өнері, экологиялық мәдениеті, моральдық-этикалық ахуалы туралы очерктерді өндірте жазып, осы өдебиет жанры саласына мол үлес қосып келе жатқандығын айту артық болmas. Автордың біз талдағалы отырған – дәстүрлі музыка өнері, оның қайраткерлері жайындағы очерк түрлеріне ғана тоқталамыз. Жазушының 70–80 жылдары халқымыздың өнерпаздығы туралы рухани асыл мұраларымыздың інжу-маржандарын асқан шабытпен, шығармашылық күш жұмсай жазғандығына көзіміз жетеді. Мысалы, А. Сейдімбектің «Күй-шежіре» [1, 144] очеркінде зерттеу өрісіне жол ашқан. Бұл ретте

М. Горькийдін: «Почерк – әңгіме мен зерттеу арасындағы нәрсе» [2, 56], – деген пікір еске түседі. Мұның қисыны бар. Өткен өмірдің жақсыжаманың ой елегінен өткізіп, адамдардың өсу жолына зер салу – очеркшінің негізгі міндеттерінің бірі. Міне А. Сейдімбектің «Күй-шежіре» очеркінде қолда бар қазынаның бүгінгі рухани әлемі-мізге әсері қалай деген сауалға жауап іздеген се-кілді. Автор қазак халқының ең мол рухани музыка өнері туралы атақты ғалымдар пікірлерінен үзінді келтіре отырып, халықтың өмір шежіресі-мен сабактастырып зерттеген. Бұл очеркте жалаң баяндаудан гөрі музыкалық байтақ мұраларымыздың жету жолдарын түсіндіріп, айғақ-дәлелдермен жарқын суреттейді.

Очеркші қазақтың дәстүрлі музыкасының басталуын біздің заманымызға дейінгі үшінші мыңжылдық аясында тасқа түскен бейнелерде музыка аспаптарын бейнелегенін, Орта Азия мен Қазақстандағы музыкалық дәстүр тамыры тым әріде жатқандығына көз жеткізе жазады. Бұл очеркте қобыз, қыл қобыз, домбыра, сыйызғы, сырнай сияқты музыкалық аспаптар туралы ең алғаш аталған байырғы жазбалар мен қазіргі осы аспаптардың басқа елдерде аталуы, біздің аспаптардан айырмашылығы мен ұқсастықтарына кеңінен токталады. «Күй – шежірені» оқып отырып, қазақтың халық музыкасы туралы, сансалалы ерекшеліктері жайында небір сұбелі деректерге кезігіп, эстетикалық тағылым алуға баулиды. Бұл очерктің құнды тұсы А. В. Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 өні» және «Қазақтың 500 өні мен күй» атты жинақ кітаптарының бірінен соң бірі жарық көруі қазақ халқының музыка мұрасына үлкен үлес екенін очерктің негізгі компоненттері, публицистикалық жи-нақтау, тарихи параллельдер көмегімен жеткізе білген. Автор дәстүрлі музыка халықтың тарихи тағдырымен тамырлас екені, ең жанды шежіре болғанын оқып отырған оқырманның өзіне пайымдатады. Бұл очеркте қазақ музыкасы фольклорының шығу тегін бес кезеңге бөліп карауды ұсынуын игі іс деп бағалаған дұрыс.

А. Сейдімбектің «Сайдалы Сары Тоқа» атты автобиографиялық көркем очеркіне тоқтамай кетуге болмайды. Бұл очеркте Арка өнерпаздары арасында аты белгілі Тәттімбетпен қатар атала-тын Тоқа Шоңманұлының мұраларын, өмір сүр-ген дәүірін, күйші-композиторлық өнерін тілге тиек етеді. Автор Сайдалы Сары Тоқаның өз заманында қандай адам болғанын, күні бүгінгे

дейін ел арасында айтылып келе жатқан аңыз-әңгімелерге, көз көрген ақсақалдар сөзіне сүйе-не отырып, дәйектемелер арқылы суреттейді. Ең бастысы, бұл очеркте Сары Тоқаның қара қылды қақ жарған әділдігі, бір беттілігі, небір сөз жүйріктерімен кездескендегі кестелі өлеңі-мен көзге түскен шешендігін көре аламыз. Сары Тоқаның «Төрт толғай» деген күйінің бір қасірет шектірғен оқиғаға орай шыққандығын автордың тәптіштеп баяндаған жерлерінің окушы үшін танымдық және тәрбиелік мәні бар тұстары көп десек артық болmas.

Сайдалы Сары Тоқаның «Сатыбалды Сары Тоқаның үйіне Тәттімбеттің келгені туралы» айтқанының нақты шындықтан алынғандығы, түп-тура растығына окушының көзін жеткізеді. Осы келген сапарындағы Ықыластың «Жез күй» күйінің туу себептерін баяндай отырып, кейіп-керлердің өмірдегі орны емес, қайта оның ішкі жан дүниесін ашатын қызықты әңгіме іздейді. Тоқаның «Саржайлау», «Терісқақпай», «Қосбасар», «Бозайғыр», «Белшешер» т.б. күйлерін Сүгірмен айттысында ортаға салып, сонында «Төрт толғаудан» Сүгірдің тосылуы жайында әңгімелейді. Бұл очеркті оқу барысында Қыздарбек Төребайұлы, Итаяқ күиші, Найманнның Шашақ күйшісі, Сүгір, Ықылас сияқты майталман музыка қайраткерлері туралы және Сайдалы Сары Тоқа заманында өмір кешкен өнер адамдарының болмыс-бітімі, тіршілік-тынысы кеңінен көрсетіліп, деректер мен мәліметтерге молынан қанығасын.

«А. В. Затаевич» [3] атты очеркінде осы автор қалайша қазақ музыка мәдениетін ғылыми зерделегеніне талдау жасалады. Шын мәнінде, қазақ музыкалық фольклорын жинаудың негізін қалағандығы, халық мұрасына деген ілтипаты, қамқорлығы шын мағынасында ашылған. Бұл очеркте қазіргі музыкалық фольклор проблемалары көтеріліп, сол проблемалардың шешілу жолдары ұсынылып, міндеттер қойылады.

Автор жан-жакты зерттеген деректі материалдардың олқы тұстарына да тоқталған. А. В. Затаевичтің енбегінің олқы тұстарын былай зерделейді: «Мәселең, мыңға тарта ән мен күйдің бірде-бірі нотаға толық түспеген, сөздері жазылып алынбаған. Жинаушы-фольклорист өз талғамындағы ең мәнді деген пікір-пайымдарын ғана жазып алған. Дәл қазір А. В. Затаевичтің үш жинағын ашып жіберіп, бірде-бір өнді немесе күйді бастан-аяқ халықтық үлгіде орындал шығу мүмкін

емес» [3, 147-150], – деп музыка фольклорын жинау мен зерттеу деңгейінің жай-күйі қанағаттанғысыз екеніне жұртшылық назарын аударады.

«Ақын мен күй» очеркінде А. Сейдімбек қазақтың Құрманғазы атындағы академиялық оркестрі мен ақын Хамит Ерғалиев туралы сыр шертеді. Құрманғазы Сағырбайұлының шығарма-шылығына арналған концерттің бастан-аяқ халық қошеметіне бөлөніп өткендігін көзben көрген автор музыкалық жетістіктерге молынан орын берген.

Ф. Мұсіреповтің: «... жазып жүрген очерктеріміз көркем шығармадай болсын, ал көркем шығармамыз очеркке ұқсан кетпесін деп катаң талап қоюдың кезі жетті» [4, 584], – деген тұжырымын автор басшылыққа алып отырған сиякты.

Құрманғазы атындағы оркестрдің концертін «Құрманғазы» поэмасының авторы Х. Ерғалиев жүргізгендігін жазушы жалаң ғана баяндап қоймай, солардың тағдыры, қылышы, іс-әрекеті арқылы күрделі, әрі сан алуан байланыстар мен қарым-қатынастарды аша білген. Осы тұста очерк жанрын жан-жакты зерттеген Төлеубай Йдырысовтың «Шеберлік бастауы» кітабында: «Очерк қашшама нақты, қашшама «адресі бар» шығарма болғанымен очеркten эстетикалық ләzzat алуға тиіспіз» [5, 53], – дейді. А. Сейдімбектің дәстүрлі музыка қайраткерлері туралы очерктерінен өмірді көркем нақышпен бейнелегенін толық көруге болады. Сондықтан да бұл очерктерде фактілер мен оқиғалар жаңа мазмұнға, көркем образға негізделген. Очерктең публицистикалық элемент автордың баяндау толғаныстарынан анық сезіледі.

«Көз көріп, құлак естімесе – поэзия мен күй қатар қанат қағыпты десе, тосансуымыз да кәдік. Жок, бұл кеште ондай құдіктің қылаудай нышаны да сезілген жок. Оның орнына Ақан серіні Құлагерімен көргендей, Біржан – Сарамен, Естай – Қорланмен қатар отырғандай, Сәкен Оқжетпеске сүйеніп тұрғандай күй кештік. Өйткені қекірегінде санылауы бар тыңдаушы үшін, Құрманғазы қүйші – Құрманғазы атындағы оркестр – «Құрманғазы» поэмасы бірін-бірі толықтырып, бір-біріне шабытын жаңыған бірегей айрықша құбылыстар ғой» [3, 152 б]. Бұл тұстан автордың концертті тыңдау барысында өз қабылдауындағы, өз түйсігіндегі құбылыстарды бейнелі суреттей білгендігін, бұл очерктің танымдық белгілерінің қадірін күштейтіп тұрғанын көреміз.

Дәстүрлі музыка және оның қайраткерлері туралы очерктерінде А. Сейдімбек сол адамдардың ата-тегін, балалық шағынан бергі өмірбаянын тәптіштей бермейді, керісінше, оқиғаларды қоюлатып, образдарды ажарландыруға, дәуір кезеңін елестетуге өмірбаян тізбектерінің қажет жерін ғана алып отырады. Автор өзі байқаған, көрген, не естіген қызық-қызық елестерді шығармашылық ой елегінен өткізіп, асқақ шабытпен бейнелеген. Мысалы: «1933 жылы Музыкалық драма техникумындағы домбыра үйірмесінің негізінде Ақан-Ахмет Жұбанов оркестр үйимдастырыды. Халқымыздың байырғы аспаптарын оркестрге айналдыру бүйректен сирак шығару емес немесе еліктеп солықтау да емес, ең алдымен бай музыкалық дәстүрі бар халқымыздың рухани талғам-талабының заңды жемісі еді» [3, 153] деген. Бұл оркестрдің кешегісі, бүгіні, оған төртбес толқын ұрпақтың қабілет-дарыны бағышталғаны шыншылдықпен баяндалады. Бұл тұстан очеркшінің оқиғаны өз көзімен көріп, өз атынан баяндауы, әрі өсерлі, әрі дәлелді болып шыққана даусыз.

Дәстүрдің озығы ғасырлар бойы өмір сүретіні, халықпен бірге жасайтыны белгілі. Әсіреле әншілік, қүйшілік өнеріміздегі дәстүр мәселесі туралы очерктерді өндіртіп жазған жазушы Акселеу Сейдімбектің очерктері қомақты және өнегелік, тағылымдық қасиеттерге толы. Автор әннің, қүйдің шығу себебі, ән сөзінің көркемдік үлгісі, шығарушы, қүйші, өншінің өмірге араласуы, дәстүрдің жарқын айғақтарының кеңінен толғануы очерк үшін айрықша мәні бар деуге болады.

Біз жоғарыда А. Сейдімбектің дәстүрлі музыка қайраткерлері туралы санаулы очерктеріне талдау жасадық. Енді ойымызды қорыта келіп, қаламгер очерктеріне тән өзіндік ерекшеліктері қандай деген сауалға былай деп жауап беруге болатын сиякты. Біріншіден, бұл очерктерде кеше мен бүгін, дәстүрлі музыка өнері, оның қайраткерлері өмірлерінің өзекті, кесек мәселелерін алып, өз очеркіне өзек етеді. Екіншіден, дәстүрлі музыканың озығы мен тозығы дәріптеліп, ол көпке үлгі-өнеге ретінде алға тартылады. Шіншіден, бұл очерктердің оқиға желісі қызықты, факті мен деректерге де бай. Сонымен А. Сейдімбектің дәстүрлі музыка және оның қайраткерлері туралы очерктерінен дәуір үні естіліп, келелі істердің, өрелі оқиғалардың лебі сезіліп тұратынын айқын көруге болады.

Очерк жанры – әдебиет пен мәдениеттің өзекті мәселелерінен келелі ой қозғау, пікір айту үшін таптырмайтын форма. Сонымен катар очерктің танымдық, білімдік қадірі күшті және оқырманды тың мағлұматтармен қамтамасыз ете отырып, жана адамды қалыптастыруға, отаншылдық рухында тәрбиелеуге икемдейді. Очеркте өзі суреттеп отырған оқиға мен құбылысқа баға беріп, оның әлеуметтік мәнін ашады. Өнердің басқа түрлері сиякты очерктің де бірнеше түрі бар және оның пайда болуы қорек дамуы мен экономика, мәдениеттің қауырт өсуіне сәйкес кажет түрлері белең алғаны тағы аян. Тақырыбы мен көтерген мәселелеріне орай қорек очерк түрлері: “өндірістік”, “тарихи”, “мінез-құлық” т.б. деп бөлініп жүр. Соның ішінде мәдениеттің түйінді мәселелері жөнінде келелі ой қозғау, пікір айту мақсатында музыка өнері, сурет өнері, бейнелеу өнері, сөз өнері жайында очеркшілер оқырман-дармен сыр шертісе отырып, оның проблемаларын ортаға салуды үрдіске айналдыруда.

Қазак әдебиетіндегі сөз өнерінің бір бөлігі – айтыс жанры. Айтыс өнері жайындағы очерктерде де автор көкейіндегі ойын өз атынан баяндай отырып, ой-өріс диапазонын, өмірді зерттеу кабілетін топтап, белгілі бір айтыс ақынының өнеріне баға беріп, артықшылығы мен кемшілігін де жайып салады.

Қай жерде болмасын мәдениет пен әдебиеттің төнірегіндегі болып жатқан маңызды істер, оқиғалар, жаңалықтар очерктерде бейнеленіп жүр

десек артық болмас. Соның ішінен айтыс өнері тарландағының өнегелі өмірі, сыр-сипаты, рухани және адамгершілік қасиеттері, бет-бейнесі мен қадір-қөркі де осы қөркем очерктер арқылы ашылып, жақсылық пен жаңалық атаулыны осы жанр тұжырымдап беруге үлес қосып келеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Сейдімбек А. Құнғір-құнғір күмбездер. Алматы: Жалын, 1981.
2. Журбина Е.И. Теория и практика художественно-публицистических жанров (очерк, фельетон). М.: Мисль, 1969. 56 с.
3. Сейдімбек А. Сонар. Алматы: Жалын, 1989.
4. Мұсірепов Г. Таңдамалы. Үш томдық. Алматы: Жазушы, 1980.
5. Ішірекеев Т. Очерк және бесжылдық. Алматы: Қазақстан, 1982.

Резюме

В статье повествуется о творческом пути, общественных делах, содействующих развитию этнографических и этнологических исследований в нашей стране, о развитии понятия культуры кочевников и о весомом вкладе в становление казахской литературы писателя-публициста, этнографа, ученого Акселеу Сейдимбека.

Summary

This article covers the publicist- writer, ethnographer, scientist Akseleu Seidimbekov's creative path, social work his influence to the prosperity of ethnography and ethnological searches in our country, to form the idea of the rovers native culture and his large work on developing of Kazakh literature.